

1.

Tvänne runstafvar i Nordiska museet.

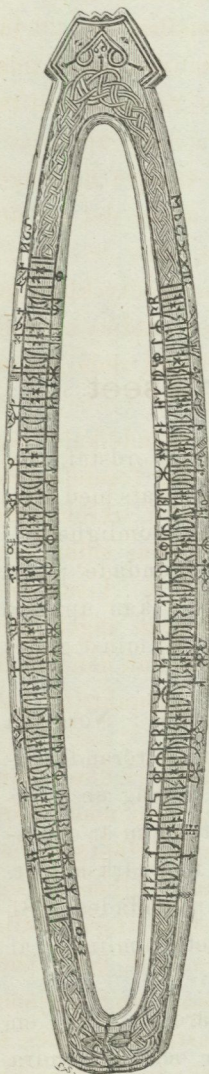
»Bondebruk är ingen barnalek» säger ett gammalt ordstäf, som lämpligen skulle kunna tjäna till motto öfver hvarje uppsats med syfte att lämna bidrag till belysningen af vår allmoges egendomligheter i seder och bruk. Dessa äro nämligen i flere fall grundade på så urgamla föreställningar, att man ej utan stor svårighet kan uppvisa deras härledning och utveckling under tidernas lopp. Ej minst gäller detta de gamla allmogekalendrarna eller runstafvarna.

Vid en undersökning af tvänne sådana, förvarade i Nordiska museets samlingar, närmast föranledd af några spørsmål, rörande anordningen af deras gyllental, visade det sig, att här förelåg en mycket egendomlig kalenderindelning, hvars uråldrighet stundom är omisskänlig, och som på grund häraf väckte vår synnerliga uppmärksamhet.

Den äldsta af ifrågavarande runstafvar (bild 1) påträffades 1881 i Malungs socken i Dalarna och skänktes till museets samlingar af hemmansegaren DÖL OLOF OLSSON i Fors.

Hvad som genast faller i ögonen, är stafvens säregna form: en långsträkt oval, hvars ena ände är tvärt afhuggen och den andra förlängd till ett slags fäste — möjligen en missuppfattad krona. I hvad mån han kan sägas vara påverkad af äldre förebilder, är ej lätt att afgöra. Formen är dock icke alldeles enastående. I Nordiska museet finnes åtminstone ena halfdelen af en liknande runstaf

från Älfdalen i Dalarna, och Sjöborg omtalar ovala runstafvar, som på hans tid funnos i Kristiania och Köpenhamns museer.¹

1. Runstaf
från Malungs socken.

¹/₄ af nat. storl.

Å stafvens ena sida äro båda ändarna prydda med enkla, men smakfulla orneringar. Ornamentala sniderier äro eljest ytterst sällsporda å våra svenska runstafvar och förekomma knapt å andra än de uppländska, där de utgöras af bandslingor eller af en i form af en valknut snidad knapp i stafvens toppände. Strax under den öfre ändens snideri finnes årtalet 1623 inskuret med romerska siffror, och utan tvifvel angifvande den tid, då stafven gjordes. Orneringen tyder visserligen på en högre ålder, men vid bestämmandet af ett allmogeföremåls ålder får man såsom bekant i allmänhet ej fästa för mycken vikt vid dess utstyrsel. Allmogen är, då det gäller ornamentik, ytterligt konservativ och följaktligen i detta fall mången gång långt efter sin tid. För öfrigt visar, såsom vi i det följande skola påpeka, en liten anordning vid början af stafvens kalender, att han näppeligen kan vara äldre, än det nämnda årtalet angifver.

Jämte detta årtal förekommer ännu ett, 1633, men inskuret nedtill i inkanten af stafvens vänstra halfbåge. Hvarföre det tillkommit, är omöjligt att säga. Det visar emellertid, att stafven användts för mera än ett år, hvilket äfven kunde gå för sig, då rörliga högtidsdagar ej å honom äro särskildt utmärkta. Runstafven var såsom bekant ett *calendarium perpetuum*. Att flere årtal förekomma å samma staf, är för öfrigt ganska vanligt. Exempelvis kan nämnas en sådan från Mora socken i Dalarna, förvarad i Nordiska museets samlingar, hvilken

¹ *Samlingar för Nordens fornälskare*. T. 1. Stockholm 1822. S. 133.

har ej mindre än fem olika tidsbestämningar, utan synbart sammanhang med hvar andra.

Kalendern är fördelad å stafvens båda sidor, sålunda, att den afbildade sidans vänstra halfbåge upptager tiden emellan den 29 juli och den 13 oktober, räknadt uppifrån och nedåt, samt den högra tiden från den 14 oktober till den sista eller 31 december, räknadt nedifrån och mot toppänden. På samma sätt är årets andra hälft uppdelad i fjärdedelar å stafvens fränsida, så att kalendern å vänstra halfbågen börjar med 1 januari och slutar med den 14 april, under det att den högra sidan omfattar tiden emellan 15 april och 28 juli.

Skälet till denna, som det kan synas, tämligen godtyckliga anordning, får antagligen sökas i något minne af våra förfäders urgamla tidsräkning, hvilket mycket väl kunnat fortleva bland dalallmogen intill den tid, då stafven gjordes.

Utan vidare få vi väl antaga, att den nu ifrågavarande kalendern tager sin början med den 1 januari. Egendomligt nog förefaller det emellertid, att båda de å stafven förekommande årtalen, liksom orneringen, mot vanligheten äro inristade å den af stafvens sidor, som, om vårt antagande är riktigt, upptager årets sista hälft. I sammanhang härmed vilja vi påpeka, att de gamle nordboarne någon gång började sin förkristna kalender med en af dagarna emellan den 22—28 juli, hvilket i det närmaste sammanfaller med den tidpunkt, 29 juli, som här utgör början af kalenderns sista halfår.

Enligt en annan gammal tidsindelning, af hvilken vi ännu finna ett minne i vår allmoges *sommar-* och *vintertal*, och som med ytterst få undantag bibehölls å de norska primstafvarna inpå 1800-talet, började man året med den 14 april, St Tiburtii dag, hvilken, liksom den 14 oktober, *första dagen i vintertalet*, firades med stora festligheter. Å vår runstaf har man, såsom förut är antydt, gjort båda dessa dagar till hållpunkter vid kalenderns indelning samt därjämte utmärkt dem, på samma sätt som å de norska primstafvarna, med en bild, tydligen föreställande ett träd, för den 14 april med utspruckna blad och för den 14 oktober aflöfvadt. Hvarföre man låtit första halfårets andra afdelning börja med den 15 april och ej, såsom ju varit att vänta, med den 14, är däremot en fråga, som vi ej våga inlåta oss på.

Såsom fallet är med de flesta af våra svenska runstafvar, utmärkas veckodagarna med runradens 7 första mynder $\mathbb{V} \mathbb{N} \mathbb{D} \mathbb{F} \mathbb{R} \mathbb{Y} \mathbb{K}$, ställda emellan två jämnlöpande linier. Vi vilja dock anmärka, att de runtyper, som här användts, någon gång i vissa blomständigheter skilja sig från de vanliga. Sålunda har man här ej sällan $\mathbb{t}$ för $\mathbb{V}$ och $\mathbb{d}$ för $\mathbb{F}$. Dessa runor upprepas i samma ordningsföljd, till dess man erhållit ett tecken för hvar och en af årets 365 dagar. Känner man årets söndagsbokstaf, eller på hvilken veckodag nyåret inträffar, är det altså ganska lätt att finna sig till rätta å runstafven.

Ännu öfversiktligare gjordes kalendern genom de tecken och bilder, som vi finna här och hvar inristade öfver runraden. De utmärka nämligen dels årets fasta helgdagar och utgöras då af symboler, lånade från medeltidens helgonlegender och syftande på det helgon, hvars namn dagen bär, och dels af vissa godtyckliga bilder, hvarmed bonden angaf sina »märkelsedagar», d. v. s. sådana dagar, som enligt gammalt bruk voro af vikt för bestämmandet af sänings- och skördetiden eller för en del förrättningar inom hus.

Under runraden står gyllentalserien, ordnad sålunda, att hennes tre första runor $\mathbb{t} \mathbb{d} \mathbb{Q}$ fått sitt rum vid den 1, 3 och 4 januari. Framför korset, som utmärker den 1 januari, finnes inristad runan $\mathbb{l}$, hvilken var gyllental för 1623, en omständighet, som enligt vårt förmenande visar, att stafven skurits detta år. Antagligen är hon ditsatt för att bespara stafvens egare besväret att för hvarje gång, han ville hafva reda på en rörlig högtidsdag eller en nytändning, behöfva uträkna årets gyllental. Till bruket och beskaffenheten af gyllentalet skola vi i det följande återkomma.

Vi antydde nyss betydelsen af de tecken, som stå inristade öfver runraden. Det återstår nu att, så vidt det är möjligt, gifva en närmare förklaring af deras innebörd. För att emellertid slippa att i hvarje fall, där ett och samma tecken förekommer, upprepa dess betydelse, nämna vi här en gång för alla, att ett *kors* utmärker stora högtider, ett *enarmadt kors* »lätthelgdagar» och märkligare sökendagar, samt en *kvistruna* eller en *lutande staf* helgdagsaftnar och märkelsedagar.

För ordningens skull börja vi altså med stafvens ej afbildade sida.

Den 1 januari är, liksom den 6, *tre helige konungars dag* eller *trettondagen*, och den 11, *Hygienus*, utmärkt med ett kors. Alla tre betraktas altså såsom stora helgdagar. Å yngre runstafvar förekomma en knif och ett horn såsom tecken för nyårsdagen; det första erinrade om Kristi omskärkelse och det senare om att julen ännu varade, »då våra förfäder höllo sig roliga och drucko ur horn». Trettondagen angifves ej sällan genom tre kronor.

Af stort intresse är att finna den 7 januari angifven såsom helg. Dagen, som kallades *eldbjargarmässan*, firades öfver hela Norden med anledning af solens seger öfver kölden och vintern, d. v. s. daglängdens ökande. Vi känna ej, huru vida något minne af denna mäsas ännu lefver kvar hos oss; men i de isländska almanackorna bär den 7 januari det gamla namnet, och från Telemarken i Norge kunna vi efter Eiríkr Magnússon¹ anföra nedanstående bruk, som visar, huru man därstädes intill våra dagar firat eldbjargarmässan.

Husmodern inträdde i stugan, sedan husets folk tagit plats på golfvet omkring brasan. Med en ölbolle i ena handen stälde hon sig därpå framför hárden och drack eldens skál med ungefär följande ord: »så högt min eld, men ej högre eller varmare». Därpå drucko de öfriga samma skál på följande sätt. Man fattade med tánderna en ölbolle, som stod på golfvet mellan hvar och ens ben, tömde honom och kastade honom sedan öfver hufvudet, så att han nedföll bakom ryggen på den drickande. Om bollen kom ned med bottnen upp, betydde det, att den, som kastat honom, komme att dö under årets lopp.

Den 13 januari, *helig* eller *tjugonde Knut*, har det vanliga märket, ett upp och ned vándt horn. »Tjugonde Knut kör jul ut» enligt ett gammalt talesätt. Denna dag firades ganska tidigt i Norden såsom en stor högtid och omtalas redan under 12:te århundradet med namnet *gisladag*. Den 14, *St Felix*, utmärkes med en biskopstaf, den 19, *St Henriks dag*, med en tämligen mångtydig bild, må hända en tumme, och den 25, *Pauli omvändelse*, med en yxa. Skiner solen paulsdagen aldrig så litet, kan man vänta god årsväxt; men är »storm och brus, skall krig föröda folk och hus».

¹ *A runic calendar found in Lapland in 1866.* Cambridge 1878.

Kyndelsmässan, den 2 februari, har en armstake eller kanske snarare ett grenljus såsom sinnebild, hvilket syftar dels på det katolska bruket att denna dag bränna ljus i kyrkorna och dels på invigningen af de vaxljus, som skulle användas i kyrkor och i hemmen vid högtidliga tillfällen. *St Blasius*, den 3, och *St Dorotea*, den 6, angifvas med en kvistruna, och *sigfridsmässan*, den 15, som firades till minne af St Sigfrid, med en biskopstaf.

Cathedra Petri, den 22 februari, och *Tertullianus*, den 23, utmärkas hvardera med en lodrät inskrifning, och *St Mattias* eller skott-dagen, den 24, med ett upp- och nedvändt **M**, begynnelsebokstafven till dagens namn. St Mattias hade eljest en yxa såsom tecken; han led nämligen martyrdöden genom halshuggning.

I södra Sverige kallar man den 24 februari »Mats med hete stenen», med tillägg, att »han fräter isen båd' under och öfver». Man har därmed velat antyda, att isarna nu börja blifva osäkra. Ett liknande prognostikon finnes antecknad af Worm i hans *Fasti Danici* och har följande lydelse:

»Matthias glaciem frangit, si invenerit illam,
Ni frangat, magis ut firma sit illa facit.»

I Norge är det åter *Peter Værmesten*, som tagit vintern och isbrytningen om hand. Där heter det, att om det ej fryser St Pers- och Mattiasnätterna, får man vidare ingen köld före midsommar.

Öfver den 7 mars, *Perpetua*, finna vi inristad en bild, närmast liknande en husgafvel med ett kors i spetsen. Vanligen angifves den 7 mars med en väfspole, emedan bondens hustru vid denna tid satte upp sina väfstolar, eller med ett afslitet ben, emedan den heliga Perpetua, som led martyrdöden, blef söndersliten af vilda djur. Den 11, *Vindicianus*, återfinnes under en biskopsmössa, och den 12, *gregersmässan*, den 17, *St Gertrud*, samt den 21, *helig Bengt*, hvardera under ett halfkors.

Vid den 25 mars, *vårfrudagen*, som här liksom i allmänhet å våra runstafvar utmärkes med en krona, jungfru Marie sinnebild, fäste bonden synnerlig vikt och räknade honom bland sina märkelsedagar. Vårfrudagsafton »bär tranan ljus i säng» heter det än i dag. Då var det slut med alt arbete vid eldbrasan, och då gick man i säng vid

dagsljus. Fryser det vårfrunatt, så fryser det i 40 nätter därpå. Låter »kledran», taltrasten, höra sig före vårfrudagen, så blir hon af vintern instängd lika länge efter den samma o. s. v. Sin största betydelse har dock denna dag, emedan det egentliga vårarbetet med såning och dylikt nu tager sin början. Med vårfrumässan enligt gamla stilen, altså den 6 april, börjar allmogen i en del landsorter — vi kunna exempelvis nämna Småland och Bleking — sin veckoräkning, som omfattar tiden emellan nyssnämnda helg och gamla midsommar, 6 juli, altså 13 veckor eller en *trätting*. Anmärkningsvärdt är, att man därvid räknar baklänges, d. v. s. börjar med trettonde veckan och slutar med den första, eller veckan närmast före gamla midsommar. Under denna tid förrättar bonden vårsådden. Sällan tillåter väderleken, att man börjar därmed under den trettonde veckan, men under tolfte—tionde säs vanligen råg, under elfte—åttonde hafre och under sjunde veckan lin, vanligen på onsdagen, som därför kallas *hörfröonsdag*, o. s. v. Vi tillägga, att en ordentlig landtman af gamla stammen sällan frångår denna dagordning, och gör han det någon gång, är väderleken skuld därtill.

Den 28 mars, *Malkus*, angifves med ett fartyg, som dock å andra runstafvar brukar vara tecken för den 1 april, *Hugo*, emedan skeppsfarten då öppnas.

Vi nämde i det föregående, att *Tiburtius*, den 14 april, i de gamles kalender ofta började året. Dagen kallas ännu både i Sverge och Norge *första sommardagen* eller *första dagen i sommartalet*. Andra nyet efter *Tiburtius* kallas *hylleny* och »rägnar det flitigt hylleny, väntas det godan äring i hvarje by». I gamla tiden firades den 14 april såsom festdag. Man fick då ej förrätta något arbete, ej håller borde man den dagen äta färgkött, för att vargarna icke skulle rifva fåren. Jämte den vanliga bilden, ett träd i löfsprickning, förekommer å malungstafven en fogel såsom tecken, möjligen en erinran om sommarhalfårets *gauk*-(gök-) *månad*, som började vid denna tid. *St Georg* eller *Örjan*, den 23, betecknas med en treudd och *St Markus*, den 25, med en pilbåge, utan känd anledning. Den 30 april, *valborgsmässöaftonen*, angifves såsom helgdagsafton och firas ännu flerstädes i vårt land med väldiga lusteldar och bål. I detta bruk föreligger utan

tvifvel ett minne af de gamle nordboarnes *sumarblót* eller *blót mót sumri*, som höllos omkring denna tid. I Skåne och Danmark brukade man den sista april »rida maj i byn», hvilket tillgick sålunda, att högtidsklädde bondgossar, pryddes med blommor och kvistar, redo omkring och under sång och upptåg helsade sommaren välkommen.

Hvad vi nyss anfört om den 31 april, gäller äfven om den 1 maj, *valborgsmässan*. Å vår runstaf återfinnes denna dag under ett dubbelkors. Den 3 maj, *korsmässan*, som firades, emedan enligt legenden Kristi kors då skulle hafva återfunnits, utmärkes med ett kors. Omkring den 15 ingick den gamla förkristna kalenderns *skerpla* eller *äggmånaden*, och möjligen är detta ett skäl, hvarföre nyssnämnda dag här utmärkes med en oval, ett ägg. Något annat kunna vi ej uppgifva. I äldre almanackor saknar denna dag namn. *Eriksmässan*, den 18, var en märkelsedag — enligt det gamla talesättet »ger Erik ax, ger Olof kaka» — och har ett svärd såsom sinnebild. Den 25, *Urbanus*, som firades till minne af Urbanus I, påfve i Rom, är betecknad med en biskopsmössa och ett kors.

Någon antaglig förklaring af den bild, en krans eller omkretsen af en sol, som utmärker den 11 juni, hafva vi ej funnit. Omkring den 13 ingick solmånaden enligt gammal räkning. Omöjligt är altså icke, att bilden står i samband härmed.

Den 15 juni, *Vitus*, återfinnes liksom den 22, *Eskil*, under en kvistruna, och den 17, *Botolf*, under ett tecken liknande runan Y. Botolf var en märkelsedag och kallades »rofgubben», emedan man då enligt gammal häfd skulle så roffrö. *Midsommardagen* firades i älsta tider på sommarsolståndets dag, den 21, med ett stort offer, kalladt *miðsumarsblót*, men då kristendomen fått insteg i Norden öfverflyttades festligheterna till *St Johannes*, den 24, och erhöilo därigenom ett slags berättigande i de kristnes ögon.

Bland de många egendomliga bruk, som ännu här och där i aflägsna landsorter äro förknippade med midsommarens firande, hafva altså flere rent af förkristligt ursprung. Hit höra tvifvels utan resandet af majstången, St Hans-eldarna samt *midsommarsevekan* eller bruket att *vaka tyst*. Detta sistnämnda, som på Island förekommit

under namnet *Jóns vaka*, iakttages ännu tämligen allmänt i södra Sverge och har sin yttersta grund i föreställningen, att man vissa dagar på året kan *bli i syne* och förnimma kommande tilldragelser. En sådan dag var midsommaraftonen. Efter vissa förberedelser, såsom fasta och iakttagande af tystnad, sedan sol gått i skog, begaf man sig till ett vägamot¹ eller till en kyrkogård och slog sig ned på en jordfast sten. Man fick så varsel om alt märkligt, som skulle inträffa under det kommande året. Dödsfall angäfvos genom likfärder och bröllop af musik, brudfärder o. s. v.; ett godt år föräbadades af stora sädeslass, dragna af råttor; krig af oväsen och svärdsrassel i luften m. m.

Å runstafven utmärkes den 23 juni med en snedställd inskrifning och den 24 med en trädkrona, möjligen majstången. Af denna månads återstående dagar igenfinnes den 25, *David*, och den 28, *Leo*, under ett halfkors, den 29, *Petri-Pauli dag*, under ett P och den 30, *Martialis*, under en kvistruuna.

Den 2 juli, *Marie besökelsedag*, har en krona såsom sinnebild. Under äldre medeltiden helighölls denna dag till minne af St Svithun och kallades *svipthunsvaka* eller *svithunsmässa*.² Firandet af Marie besökelsedag kom först i bruk under 14:de och 15:de århundradena. I vårt land är den 2 juli en af årets mest ansedda märkelsedagar. Rägnar det då, skall det regna fulla 40 dagar därefter. Af ett visst intresse i sammanhang härmed är en engelsk legend, som berättar, att 40 dagars regn följde på St Svithuns dödsdag, emedan den helige mannen var förargad på munkarne, som begrafvit hans kropp på ett annat ställe, än det han själf bestämt.

Den 7 och 8 juli äro angifna med en lie och en räfsa, emedan slättern nu vanligen börjar, och den 10, *Knut*, med ett kors. »Kanut kör bonden med lian ut» enligt ett smäländskt rim. Den 15 juli, *Apostla delning*, har såsom kalendertecken en treudd eller runan Y, hvars spetsar skäras af en halfbåge. Bilden växlar för olika runstafvar och är ej lätt att förklara. Den 19, *Sara*, är betecknad med ett halfkors, den 22, *Maria Magdalena*, med en krona, den 24,

¹ vägamot, korsväg.

² Jfr *Diplomatarium Norvegicum* I. H. 2. Christiania 1849. XLVII.

Kristina, med ett halfkors, den 25, *St Jakob*, med ett tvåarmadt kors eller dylikt och den 27, *Marta*, med en förlängning af dag-runans staf.

Den 29 juli var jämte den 3 augusti helgad åt *St Olof*, Norges skyddspatron. *Olsmässan*, såsom denna dag kallades äfven i Sverge, firades öfver hela Norden med stora högtidligheter och blef efter reformationen en folkfest, som ännu lefver kvar på ett och annat ställe i vårt land. Exempelvis kan nämnas *olsmässeåsta*, hvilken åtminstone för ett 20-tal år sedan var en mycket omtykt och besökt folkmarknad i Åseda socken i Småland. Skämtsamt kallas tiden emellan de båda olofsdagarna för *olsmässeökronen*, med betydelse af tömda visthus, emedan fjolårets skörd nu vanligen tagit slut. Namnet torde närmast förklaras af den hökrok, som å runstafvarna ej sällan utmärker den 29 juli. Det kända talesättet »eriksmässeax ger olsmässebaka» innebär, att om rågen går i ax omkring den 18 maj, får man baka af årets skörd i slutet af juli eller början af augusti. Båda olofsdagarna hafva å vår staf en yxa såsom kalendermärke.

Bland augusti månads gamla helg- och märkelsedagar äro följande särskildt angifna: *Dominicus confessor*, den 5, ovanligt nog med tvänne korslagda horn; *larsmässan*, den 10, med ett halster, som var den helige Laurentii tecken; den 15, *Marie himmelsfärd*, med en krona; *Bernhard abbot*, den 20, med en krumstaf; *bartelsmässan*, den 24, med en knif, samt *Johannes decollatus*, den 29, med en mycket oredig bild, möjligen föreställande en hufvudlös kropp. Bartelsmässan var märkelsedag. Får Bartel huden våt, blir det regn under hela hösten. »Magnus och Sammel, de så me' gammel (råg), men *Bartel* och Lovisa de så me' ny». Dagen kallades *Bartel med huden*, syftande på legenden, att den helige Bartolomeus blef lefvande flädd.

Den 1 september, *iliansmässan*, återfinnes under en bild, liknande ett liggende **F**. *Morsmässan*, den 8, som firades såsom jungfru Marie födelsedag, utmärkes med en krona; *korsmässan*, den 14, med ett stående kors; *Matteus apostel*, den 21, med **M** och *mickelsmässan*, den 29, med en trumpet. Under hednatiden firades höstdagjämningen med offer åt de underjordiske, *landvattir*, hvilka ansågos

varit behjälpliga med den nu afslutade skörden. Ett minne häraf är utan tvifvel våra skördegillen, liksom det på sina ställen ännu iakttaga bruket att på åkerfälten lämna några ax åt »småfolket». Då kristendomen vunnit stadga, framflyttades dessa festligheter en vecka, eller till *St Michaeli*.

Den 4 oktober, *Franciscus*, har vanligen en fisk eller ett torn såsom tecken; fisken angifver då, att tiden är lämplig för fiske, och tornet, att den helige Franciscus var stiftare af en klosterorden. Tecknet å malungstafven synes vara en triangel med en punkt i midten. *Britmässan*, den 7, då den heliga Birgittas minne firades, har såsom tecken en karda, emedan bondhustrurna vid denna tid brukade ställa i ordning ullen till sina vadmal- och andra ylletyg. *Kalixtus*, den 14, *första dagen i vintertalet*, angifves såsom vi förut nämt med ett aflöfvadt träd, och *St Lukas*, den 18, med ett kors. *Ursuladagen*, den 21, utmärkes vanligen med ett pilknippe eller en ensam pil. Det synes, som tecknet härstädes skulle kunna tydas såsom vingarna af en pil. *Simon Jude dag*, den 28, utmärkes genom bilden af ett kors, möjligen för att beteckna Simons och Jude martyrdöd, och *Qvintinus martyr*, den 31, af samma skäl med ett svärd.

Allhelgonadag, äfven kallad *heljamässan*, den 1 november, är här angifven med en strålkran, antagligen på grund af dagens namn. »Kommer vintern nu skridande, kommer han andersmässe ridande». Den 8, som firades till den helige Vilhads minne, är betecknad med ett halfkors. Tecknet för *mårtensmässan*, den 11, liknar närmast ett bomärke och har, så vidt vi kunna se, ej något samband med dagens vanliga sinnebild, en gås eller en biskopstaf. Den 13, *Britius biskop*, utmärkes med en biskopstaf, och den 23, *St Klemens dag*, med ett ankare, som var den helige Klemens symbol. Danskarne och äfven andra germanska folk räknade under hednatiden sitt år från den 23 november, då de firade sjöfartens slut med offer och lustbarheter. På grund häraf hafva tolkare af runstafven förklarat ankaret vara en förkristen nordisk sinnebild, som angifver skeppsfartens upphörande för året. *St Katarinas dag*, den 25, är här angifven med en krona, och *andersmässan*, den 30, med ett kors och en nyckel. Andersmässan är märkelsedag: om »Anders sko braskar, skall julesko slaska», och tvärt om,

eller »när stubben har hatt andersmässenatt, då är vintern satt», hvilket med andra ord innebär, att vintern blir varaktig, då man har snö vid andersmässan.

De följande tecken, som utmärka helg- och märkelsedagarna i december månad, äro i allmänhet olika dem man träffar å andra runstafvar och synas näppeligen kunna förklaras af dagarnas namn. Sålunda är den vanliga bilden, en krumstaf, för *Nikolaus*, den 6, här utbytt mot ett kors, kronan för *vårfrudagen*, den 8, mot en bild, som närmast liknar ett nyckelax, och kannan för *St Annedag*, den 9, likaledes mot bilden af ett nyckelax. Tecknet för *Lucia*, den 13, synes vara ett halfkors. Det vanliga är en fackla, som förklarats såsom en sinnebild för den heliga Lucia. I en del bygder¹ af vårt land kallas denna dag *lilla jul*, med uppgift, att de gamle då började sin julfest. Traditionen är intressant och torde hafva historisk grund. I Håkan Godes saga berättas nämligen, att konung Håkan, som vid sin ankomst till Norge var kristen, påböd, att man skulle fira julen samtidigt med de kristne och hålla heligt, så länge julen varade. *Dessförinnan höllos gillen vid haknatten eller midvintersnatten*² och firades i tre nätter.³ Detta gäller nu i första hand Norge; men nyssnämnda tradition, firandet af »Lusse» m. m. antyda, att förhållandet varit det samma i vårt land. Den 16 utmärkes genom en fogel, utan motsvarighet å de runstafvar vi sett. Något helgon med denna sinnebild och till hvars minne dagen varit helgad känna vi ej. Den 21, *tomasmässan*, är såsom helgdag utmärkt med ett kors. I allmogens vidskepliga föreställning spelade toasmässan en betydande roll. Man borde på denna dag ej förrätta någon »kringgärning» såsom spinna, varpa, mala eller i allmänhet sådana sysslor, som skedde med tillhjälp af ett hjul eller dylikt. Tomasmässenatt förde tomtarne fritt spel; då skulle alla kvarnar stå, för att tomten skulle få sin julmald i ordning.

Den 24, *julaftonen*, har en lur såsom tecken, syftande på det forna bruket att »blåsa in julen». *Juldagen*, den 25, angifves genom ett

¹ T. ex. i Västmanland enligt meddelande af amanuensen E. Hammarstedt.

² 14 december.

³ *Konungasagor af Snorre Sturleson*. Utg. af HANS HILDEBRAND. Uppl. 2. Stockholm 1889.

träd eller en krona, bilden är icke tydlig; *St Stefani dag*, den 26, *St Johannes*, den 27, och *menlösa barns dag*, den 28, hvardera med ett tecken, som liknar ett nyckelax. Alla juldagarna betraktades såsom märkelsedagar: »julesommar och fåglasång ger påskavinter och slädagång», enligt ett gammalt rim från Småland och Östergötland.

*   *   *

Den andra runstafven (bild 2) har förvärfvats i Mora socken och är, såsom ett å handtaget inskuret årtal, 1653, visar, jämt 30 år yngre än malungstafven.

Stafvens form är ganska vanlig, man kan säga typisk för Dalarna, men förekommer däremot ganska sällan i det öfriga Sverge och Norge. På öarna vid ryska östersjöprovinsernas kust samt i de gamla svenska nybyggena i Ryssland och sydöstra Finland har man egendomligt nog träffat flere runstafvar, som erinra om denna. Tillräckligt material saknas för att göra några bestämda slutsatser häraf. Men den omständigheten, att samma form samtidigt förekommit på så skilda ställen som t. ex. Dalarna och Estland, och just i bygder, som genom sitt afskilda läge och sin ringa beröring med den öfriga världen kunna uppvisa en i öfrigt gammal odling, synes antyda, att denna runstafstyp måtte vara mycket gammal.

Kalendern, som börjar med den 2 april, är inristad å stafvens båda sidor, sålunda, att den ena, den afbildade, upptager 182 och den andra 183 af de runor, med hvilka årets dagar äro angifna. Genom att anordna kalendern i tvänne rader å hvarje sida har året vidare delats i fyra delar, som hvardera omfattar en tidrymd af 13 veckor, med den 2 april och 2 juli å ena sidan och med den 1 oktober och 1 januari å den andra såsom begynnelsedagar.

Denna anordning är ganska vanlig å dalallmogens gamla runstafvar och synes äfven hafva förekommit i andra landsorter omkring Dalarna.

Såsom vi i det föregående visat, börjar kalendern å ena sidan med 2 april och å den andra med den 1 oktober. Här föreligger

2. Runstaf
från Mora socken.

¹/₆ af nat. storl.

altså en afart af den gamla årsindelningen i sommar- och vintertal med den 14 april och 14 oktober såsom utgångspunkter. Anmärkningsvärdt är emellertid, att den 14 april och den 13 oktober,¹ ej den 14, äro på vanligt sätt angifna genom bilden af ett träd.

Skälet till begynnelsedagarnas förändring är ej lätt att finna, så vida man ej får antaga, att någon gammal veckoräkning legat till grund för den samma. Att dela året i veckoflockar synes nämligen fordoms dags varit ganska brukligt bland vår allmoge. Vi hafva i det föregående anmärkt smålänningarnes veckoräkning, som antagligen är en del af någon gammal årsindelning, och kunna nu såsom motstycke till den samma anföra en annan, som ännu förekommer i Skåne. I Bjäre härad brukar allmogen dela året i 4 delar med den 4 mars, 2 juni, 16 september och 16 november såsom indelningsgrund. Dessa dagar kallas *tamperdagar*,² och deras väderlek anses bestämma vädret för de tolf eller tretton därpå följande veckorna.³

Något omedelbart samband emellan den småländska och skånska gruppen å ena sidan och morakalendern å den andra kunna vi icke uppvisa. En liknande anledning kan dock hafva gifvit uppslag till så väl den ena som den andra, hvilket är så mycket antagligare, som de alla tre synas vara fotade på årets indelning i kvarter om tolf till tretton veckor. Anmärk-

¹ Att den 13 oktober ej af misstag tecknats på detta vis, framgår däraf, att flere andra runstafvar från Dalarna hafva den 13 utmärkt med ett träd, under det att den 14 är utan tecken.

² Tydligen medeltidskalendrarnas *Quatuor temporum*, som firades onsdagen efter första söndagen i fastan, onsdagen efter pingst, onsdagen efter korsmässan på hösten — men då denna inföll på en onsdag, flyttades tamperdagen till följande Matteusmessa — samt onsdagen efter tredje adventsöndag. *Diplomatarium Norvegicum*. Anf. st. XLVI.

³ Jfr HILDEBRAND HILDEBRANDSSON: *Samling af bemärkelседagar*. Antiquarisk tidskrift för Sverige. D. 7. Nr 2. Stockholm 1883.

ningsvärdt är dess utom, att åtminstone tre af de dagar, som varit bestämmande vid morakalenderns indelning, hafva samma betydelse som motsvarande dagar i den skånska; de äro märkelsedagar för den på dem följande tidens väderleksförhållanden. Fryser gamla och nya året ihop, kan man vänta köld i nio veckor; fryser det under de tre första aprilnätterna, så blir det kallt under de fyrtio följande, och sådan väderleken visar sig den 2 juli, sådan blir han i fyrtio dagar.

Äfven då det gäller angifvandet af årets helg- och märkelsedagar, skiljer sig denna staf från den förra i flere väsentliga fall. Sålunda saknar han tecken för den 6 och 22 februari, för den 11 och 28 mars, för den 30 april, för den 30 juni, för den 8, 10, 15, 19 juli, för den 5, 20, 29 augusti, för den 8 och 13 november samt för den 16 december. Däremot finnas här märken för en del dagar, som ej särskildt äro angifna å runstafven från Malung. Dessa äro den 11 maj, under medeltiden helgad åt *Mamertus*, hvars namn dagen ännu bär, den 14 juli, hvilken norska allmogen betraktar såsom midsommar, den 13 oktober, som har ett träd såsom igenkänningstecken, den 4 december, *Barbara*, som i gamla tider jämte den 2 och 3 var *jólafasta*,¹ d. v. s. fastedag för julhögtiden, och den 29, *femte dag jul*, helgad åt Tomas af Becket, hvilken kanoniserades 1173.

Under de runor, som utmärka årets veckodagar, står nytändnings- eller gyllentalsraden, här liksom å föregående kalender bestående af 19 runor, nämligen runradens alla mynder jämte tre för samma ändamål enkom sammansatta tecken $\uparrow \text{Ж} \Phi$. Dessa runor finnas inskurna i runstafvens ena kant i följande ordning $\text{V N } \uparrow \text{R } \text{Y} * \uparrow \text{I } \uparrow \text{H } \uparrow \text{B } \text{I } \text{Y} \text{A } \uparrow \text{Ж} \Phi$.

I kalendern finna vi dem i en annan följd, sålunda att hvar och en är stäld under bestämda årsdagars veckodagstecken och på behörigt afstånd från hvar andra. Denna anordning är grundad på de under måncirkeln 19 år inträffande nytändningarna, hvilka såsom bekant återkomma på samma dygn hvart 19:de år.

Den från äldre tider brukliga nytändningsraden började i kalendern med runan $\uparrow$ under 1 januari och fortsattes med H för den 3,

¹ Jfr *Rymbegla sive rudimentum computi ecclesiastici et annalis veterum Islandorum*. Havniæ 1780. S. 46.

Φ för den 5, † för den 6, A för den 8 o. s. v., en anordning, som vi återfinna å runstafven från Malung. Å morastafven är däremot † inskuren under 2 januari, † under den 3, Φ under den 4, † under den 6, A under den 8 o. s. v. Denna uppställning, som ganska ofta förekommer å runkalendrar från Dalarna, synes varit okänd för författare, hvilka sysslat med runstafvens tolkning.

I sin runlära omtalar Liljegren den äldre anordningen af nytändningsraden, eller den som förekommer å malungstafven, och i sammanhang därmed de efter 1690 af professorerne S. Krok och S. Digelius gjorda förändringarna; men nämner ingen ting om den här föreliggande. Och i sin almanacksupplaga af 1728 anhåller professor A. Celsius att i synnerhet få veta, »om någon staf finnes, som intet har gyllentalet † utsatt under Nyårsdagen».

Med ledning af gyllentalserien kunde man ganska lätt beräkna tiden för ett års nytändningar och följaktligen äfven tiden för dess rörliga högtidsdagar. Den runa, som sålunda angifver ett års nytändningar, kallas *gyllental* eller *prim*. För denna beräkning hade man följande regel: lägg ett till årtalet och dela summan med 19. Går divisionen jämt upp, angifves gyllentalet af divisorn 19, eljest af den rest, som uppstår efter divisionens slut. På detta sätt finnes gyllentalet för år 1653 vara 1 eller första runan Y i ofvanstående nytändningsrad.

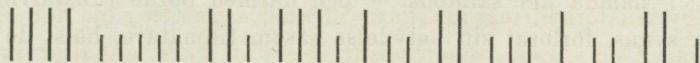
För bestämmandet af veckodagsrunornas värde eller med andra ord, hvilken af dem, som utmärker årets söndagar, brukades den så kallade solcirkeln, här inristad efter nytändningsraden på följande sätt:

Y	†	R	*	N	‡	Y																					
* Y R ‡ N Y * Y ‡ N Y Y R ‡ † Y * Y R † N Y * R ‡ † N																											
17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16

där hvar fjärde runbild betecknar skottåren med deras två söndagsbokstäfver. Samma uppställning förekommer ganska ofta å Dalarnas runkalendrar, men skiljer sig från den eljest brukliga, hvars ordningsföljd vi hafva angifvit med de underställda siffrorna. Ett julianskt års söndagsbokstaf erhålles, om man ökar årtalet med 9 och delar summan med 28. Söndagsbokstafven angifves af 28, då divisionen går jämt upp och i motsatt fall af resten, som uppstår efter divisionens

afslutning. Ett exempel torde bättre förklara saken. Vi önska veta söndagsbokstafven för år 1653. Genom att öka nämnda årtal med 9 erhålles summan 1662; dela denna med 28, så erhålles 59 till kvot och en rest på 10. I vår här ofvan tecknade »solcirkel» står runan Λ öfver 10 och är följaktligen tecknet för 1653 års söndagar, d. v. s. dess söndagsruna.

Å stafvens andra smalsida har man inskurit en samling dopnamn med tillägg af FÖDES eller ÖR FÖD jämte ett årtal samt slutligen 30 långa och korta tvärlinier, ställda i en viss ordning sålunda:

Namnen äro *Marit, Ana, Kerst(in), Andrias, Prita* (Brita) och årtalen 1638, 1639, 1646, 1654, 1656, tydligen en familjekrönika af enklaste slaget. Af ett visst intresse är, att samma kvinnonamn, som här förekomma, ännu med förkärlek användas bland dalallmoget.

I en i Nordiska museets arkiv förvarad handskrifven undervisning om runstafven får man veta, att de 30 tvärstrecken till sammans kallas *St Peders lek*, »den förra fäder mycket haft at roga sig med uti gillen och samqväm». Om man räknar linierna från vänster till höger och utesluter hvar nionde samt fortsätter räkningen, tills halfva antalet är kvar, finner man, att detta består af uteslutande långa linier. Härom berättas så väl annanstädes som i anförda handskrift följande legend. St Petrus befann sig en dag till sjös, då en så häftig storm uppstod, att skepparen förklarade, att fartyget skulle gå under, om ej halfva antalet af de 30 resande kastades öfver bord. Nu voro jämt hälften kristna och hälften judar, och St Petrus, som var lika god kristen som räknemästare, sökte därför ställa så till, att hans trosförvandter skulle blifva skonade från att kastas i hafvet. Man kom öfverens, att alla skulle ställa sig i en rad och därpå hvar nionde kastas öfver bord, till dess endast hälften var kvar. Petrus lyckades då uppställa kristna och judar i en sådan ordningsföljd, att slutligen alla de kristna blefvo räddade. Frågan är, huru ordnade han de kristna och judarne för att vinna sitt syfte.

Svaret ligger i följande minnesvers:

populeam virgam mater regina ferebat,

i hvilken vokalerna enligt sin alfabetiska ordning ega talvärdena 1 2 3 4 5. Om man för hvar och en af dem uppdrager omväxlande långa och korta linier — kristna och judar — så många, som vokalens talvärde angifver, erhåller man ofvanstående anordning.

* * *

Ären efter 1600 fick Sverge en fortgående trykt almanacka — enstaka upplagor utkommo dock redan 1540 och 1567, den senare intagen i nämnda års salmbok — och därmed borde runstafven, som det kan synas, förlorat sin betydelse såsom tidmätare, hålst de trykta almanackorna erbjödo väsentliga fördelar. Men så blef dock icke fallet. I Dalarna och äfven andra landsorter skar man och nyttjade sina runstafvar på gammalt vis ända intill midten af 1700-talet. Föرنämsta orsaken härtill får naturligtvis sökas i allmogens obenägenhet för alt nytt, som ej stämmer öfverens med hans fäderneärfda bruk, och må hända äfven i svårigheten att komma åt almanackorna. Emellertid torde det intresse, som mot slutet af 1600-talet väktes för alt, som var eller kunde anses vara svenskt i seder och bruk, ej varit utan inflytande härvid, särskildt som Kungl. maj:t genom ett bref af 1684¹ tillförsäkrade hvar och en frihet från skatt och utskrifning, som ville arbeta för runstafvens allmänna antagande.

Såsom ett bland de sista försöken i samma syfte får man väl anse de så kallade kalenderdosorna, hvilka 1787 i stora massor utgingo från Skultuna m. fl. ställen. Att de kunde vinna så vidsträkt spridning som händelsen var, är onekligen en antydning om, att allmogen ännu tämligen allmänt kände och intresserade sig för runstafven och dess tydning.

¹ Jfr J. E. LILJEGREN: *Run-Lära*. Stockholm 1832. S. 200.

PER GUSTAF VISTRAND.

